

UNIVERSITATEA
„ALEXANDRU IOAN
CUZA” IAȘI

ȘCOALA DOCTORALĂ A FACULTĂȚII
DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
DIRECȚIA DE CERCETARE: TEOLOGIE
LITURGICĂ

Anaforaua siriacă a celor doisprezece Apostoli, mărturie a ritului antiohian vechi Cadru istoric – text – studiu comparativ – comentariu teologic

– rezumatul tezei de doctorat –

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

Pr. Prof. Univ. Dr. Viorel SAVA

DOCTORAND:

AWAD Ammar

IAȘI

2025

Planul tezei

Abrevieri generale

Abrevieri liturgice

Abrevieri pentru cărțile Sfintei Scripturi

Introducere

Relevanța subiectului, motivația alegerii și obiectivele propuse

Însemnătatea studiilor siriace pentru liturgica ortodoxă

Precizări privind nomenclatura folosită

Metodologia cercetării

Liturghiile antiohiene în cercetarea liturgică românească

Structura tezei

Partea I: Anaforalele antiohiene în surse

Excurs. Antiohia: cadru cultural-istoric

1. Antiohia înainte de Hristos
2. Antiohia în zorii creștinismului
3. Antiohia în secolele al II-lea și al III-lea
4. Antiohia în secolul al IV-lea
5. Mozaicul cultural și lingvistic
6. Concluzii

I. Anafora antiohiană: definiție, evoluție și diversitate

I.1. Etimologia termenului *anafora* și semnificația lui în cultul creștin

I.1.1. Originea termenului

I.1.2. În Sfânta Scriptură

I.1.3. Termenul anafora în contextul creștin

I.1.4. Diferite sensuri ale termenului *anafora*

- I.1.5. Denumiri ale Sfintei Liturghii în tradiția siriacă
- I.2. Taxonomia riturilor răsăritene – istoriografie
 - I.2.1. Relația dintre *rit*, *anafora* și *liturghie*
 - I.2.2. Sensul termenului *rit*
 - I.2.3. Diferitele rituri ale răsăritului creștin
- I.3. Studiul privind anaforalele și liturghiile creștine
 - I.3.1. Prima etapă: Colectarea și publicarea anaforalelor răsăritene și occidentale
 - I.3.2. A doua etapă: Primele încercări serioase de clasificare a liturghiilor răsăritene
 - I.3.3. A treia etapa: studiul critic și comparativ al liturghiilor răsăritene
- I.4. Concluzii
- II. Ritul antiohian vechi: surse, caracteristici și contribuții la istoria cultului creștin
 - II.1. Sursele directe
 - II.1.1. Didahia
 - II.1.2. Constituțiile Apostolice
 - II.1.3. Didascalia Apostolorum
 - II.2. Sursele indirecte
 - II.2.1. Omiliile antiohiene ale Sfântului Ioan Gură de Aur
 - II.2.2. Omiliile mistagogice ale lui Teodor de Mopsuestia
 - II.2.3. Omiliile și scrisorile patriarhului miafizit Sever
 - II.3. Concluzii
- III. Ramurile familiei liturgice siriene

III.1. Tiparul liturgic vest-sirian (siro-occidental)

III.1.1. Ritul ierusalimitean (hagiopolit)

III.1.2. Ritul romaic

III.1.3. Ritul liturgic vest-siriac

III.1.4. Ritul armean

III.1.5. Ritul georgian

III.2. Tiparul liturgic est-sirian (siro-oriental)

III.2.1. Ritul asirian

III.2.2. Ritul maronit

III.3. Concluzii: Influența ritului antiohian în creștinismul răsăritean

Partea II: APSyrI – Cadru istoric, studiu comparativ și caracteristici teologice

I. APSyrI în rădăcinile istorice

I.1. Mărturii și contribuții semnificative

I.1.1. Mărturia lui Leontie de Bizanț (485–544)

I.1.2. Scrierile atribuite lui Teodor de Mopsuestia și Anaforaua lui Nestorie

I.1.3. Rugăciunea unui om sfânt citată de Sfântul Ioan Gură de Aur

I.1.4. Concluzii

I.2. Manuscrise și ediții

I.2.1. Problematika titlului

I.2.2. Manuscrisele anaforalelor atribuite celor doisprezece Apostoli în cataloagele și studiile mai importante

I.2.3. Edițiile și traducерile tipărite

I.2.4. Concluzii

I.3. Textul *APSyrI* în română și siriacă

I.3.1. Rugăciunile preanaforale

I.3.2. Dialogul introductiv

I.3.3. Pre-Sanctus

I.3.4. Sanctus

I.3.5. Post-Sanctus

I.3.6. Narațiunea instituirii

I.3.7. Anamneză

I.3.8. Epicleză

I.3.9. Mijlocirile

I.3.10. Doxologie

I.3.11. Ritualul cuminecării și încheierea liturghiei

I.4. Concluzii

II. *APSyrI*: context comparativ

II.1. Relevanța *JAS* ca reper liturgic în studiul *APSyrI*

II.2. *APSyrII*: Studiu introductiv

II.2.1. *APSyrII* în manuscrise

II.3. Există și *APSyrIII*?

II.3. *APSyrI* & *APSyrII*. Rugăciunile preanaforale

II.3.1. Originea rugăciunilor preanaforale în ritul vest-siriatic

II.3.2. Rugăciunile preanaforale în ritul ierusalimitean

II.3.3. Concluzii parțiale: rugăciunile preanaforale dintr-o perspectivă comparativă

II.3.4. Rugăciunea păcii

II.3.5. Rugăciunea binecuvântării de după pace

- II.3.6. Rugăciunea acoperământului
- II.3.7. Concluzii privind rugăciunile preanaforale
- II.4. *APSyrI* & *CHR*. Sinteza cercetărilor anterioare
 - II.4.1. Pierre Le Brun (1661-1729)
 - II.4.2. Patriarhul Rahmani (1848–1929)
 - II.4.3. Hieronymus Engberding (1899–1969)
 - II.4.4. Alphonsus Raes (†1973)
 - II.4.5. Gabriel Khouri-Sarkis (1898–1968)
 - II.4.6. Louis Bouyer (1913–2004)
 - II.4.7. Georg Wagner (1930–1993)
 - II.4.8. John Fenwick
 - II.4.9. Gabriele Winkler
 - II.4.10. Robert Taft (1932–2018)
 - II.4.11. Emmanuel Lanne
 - II.4.12. Bryan D. Spinks
 - II.4.13. Stefano Parenti
 - II.4.14. Matthew Olver
 - II.4.15. Concluzii
- III. Caracteristici teologice ale *APSyrI*
 - III.1. Contextul general
 - III.1.1. Rânduiala pregătitoare specifică slujitorilor
 - III.1.2. Liturghia cuvântului
 - III.2. Proprietăți teologice ale *APSyrI*
 - III.2.1. Darul liturghiei, darul vieții

III.2.2. Sărutarea păcii, pregătirea indispensabilă a inimii pentru Euharistie

III.2.3. Citate biblice

III.2.4. Dipticele

Concluzii

Bibliografie

Anexe

1. A doua anafora a celor doisprezece Apostoli (*APSyrII*)
2. Lista anaforalelor vest-siriace
3. Rânduiala săvârșirii liturghiei antiohiene în vremea Sfântului Ioan Gură de Aur
4. Lista surselor arabe și siriace utilizate

Introducere

Străvechea dorire a omului de a scăpa de moarte, exprimată, de pildă, în Epopeea lui Ghilgameș, și adâncă lui durere cauzată de soarta inevitabilă a morții au fost vindecate prin întruparea Fiului lui Dumnezeu, Care a dăruit omului „leacul nemuririi”, viața veșnică, cale arătată prin cuvântul Mântuitorului: „Dacă nu mâncați trupul Fiului Omului și nu beți sângele Lui, nu aveți viață în voi înșivă. Cel ce mănâncă trupul Meu și bea sângele Meu are viață veșnică, și Eu îl voi învia pe el în ziua de apoi [...] Cel ce mănâncă trupul Meu și bea sângele Meu rămâne întru Mine și Eu întru el” (*In* 6, 53-56).

Această Taină pe care a instituit-o Domnul la Cina cea de pe urmă, înainte de pătimirea Sa, a rămas de-a lungul istoriei inima vieții creștine, „sâmburele originar al cultului divin, centrul în jurul căruia vor gravita toate manifestările cultice ale creștinilor din primele veacuri, dar și ale creștinismului ortodox din toate timpurile”¹. Întâlnirea euharistică a apărut ca cea mai proeminentă manifestare a vieții Bisericii și ca principiu de identitate care a distins creștinismul timpuriu de iudaism (*FA* 2, 4). Comunitatea care crezuse în Domnul Iisus Hristos, Cel răstignit și înviat din morți pentru a împlini mântuirea promisă de Dumnezeu de-a lungul Vechiului Legământ, vedea în ea însăși „Biserica lui Dumnezeu”, adică trupul lui Hristos adunat în jurul citirii Sfintelor Scripturi și participând la Cina Domnului.

¹ Pr. Viorel SAVA, *În Biserica Slavei Tale. Studii de teologie și spiritualitate liturgică*, I, Doxologia, Iași, 2012, p. 9.

Cărțile Noului Testament și sursele creștine timpurii indică centralitatea Tainei Sfintei Euharistii în cultul creștin. În scrierile care ne-au parvenit din primele secole ale creștinismului găsim, începând cu Sfântul Ignatie Teoforul († 107), date istorice valoroase despre practica Tainei Euharistice și a altor adunări de cult, care ne fac să putem percepe, într-o anumită măsură, cristalizarea liturghiei creștine până în secolele în care aceste practici au luat forma păstrată până în prezent².

Cu toate acestea, informațiile istorice disponibile actualmente despre liturghia din primele secole ne oferă o percepție a „culorilor” care constituie „mozaicul” liturgic din acea vreme, dar sunt insuficiente pentru a reconstrui imaginea întreagă, deoarece ele reprezintă doar o fracțiune din ceea ce ar fi necesar pentru a schița o istorie completă a acesteia³.

Relevanța subiectului, motivația alegerii și obiectivele propuse

Lucrarea de față servește ca o mărturie a înrădăcinării moștenirii liturgice care ne-a parvenit, dezvăluind unele dintre rădăcinile și trăsăturile sale timpuri. Însă, ținând cont de ispita de a spune totul despre toate, această teză studiază o singură sursă liturgică de bază – prima

² Allan BOULEY, *From Freedom to Formula. The Evolution of the Eucharistic Prayer from Oral Improvisation to Written Texts*, coll. *The Catholic University of America Studies in Christian Antiquity* 21, The Catholic University of America Press, Washington, D. C, 1981.

³ Vezi: Paul F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Oxford University Press, New York, 2002.

anafora siriacă a celor doisprezece Apostoli (*APSyrI*) –, pentru a atinge, în cele din urmă, trei obiective:

În primul rând, să constituie o resursă științifică solidă care să faciliteze o înțelegere aprofundată a *APSyrI* printr-o analiză amănunțită a textului propriu-zis și printr-un studiu comparativ cu celelalte anaforale înrudite: a doua anafora siriacă omonimă (*APSyrII*) și anaforaua „bizantină” a Sfântului Ioan Gură de Aur (*CHR*). Anaforaua care face obiectivul lucrării, *APSyrI*, a fost aleasă datorită rolului său crucial în evoluția cultului creștin timpuriu, dar și a lipsei unui studiu aprofundat asupra ei. De asemenea, în alegere a contant rolul pe care *APSyrI* l-a avut în ultima sută de ani ca instrument euristic pentru a cerceta istoria dezvoltării *CHR*, în urma identificării unor paralele semnificative între cele două anaforale, în perioada în care lipsea orice probatoriu timpuriu care să susțină autenticitatea *CHR*. Un obiectiv secundar va fi acela de a folosi rezultatele studiului comparativ pentru a deschide un orizont nou în ceea ce privește studierea anaforalei *APSyrII*. Această abordare poate fi cea mai adecvată pentru studiul anaforalelor în general, și îndeosebi pentru cele siriace, având în vedere că majoritatea lor au elemente comune, iar unele au și similitudini textuale. Prin urmare, studiul comparativ ar ajuta, prin informațiile pe care un text le-ar putea furniza, ca să ne îmbunătățim referințele despre un text neexaminat încă, în cazul nostru *APSyrII*.

În al doilea rând, întrucât *APSyrI* servește ca model al anaforalelor antiohiene vechi, cercetarea va avea ca țintă și străduința de a contribui la reasamblarea mozaicului împrăștiat și pierdut al ritului liturgic

antiohian vechi. Cu alte cuvinte, scopul este de a contribui la reconstruirea și consolidarea elementelor fragmentare și obscure ale vechii tradiții liturgice antiohiene. Acest rit capătă o importanță deosebită datorită rolului său esențial în modelarea ritului palestinian, înainte ca locurile sfinte creștine să fie descoperite în secolul al IV-lea, precum și a influenței sale asupra formării ritului constantinopolitan în aceeași perioadă. Aceste două rituri au construit, la rândul lor, sistemul liturgic „bizantin”, descris prin următoarele cuvinte ale lui Robert Taft: „un hibrid al riturilor constantinopolitan și palestinian, sintetizate gradual între secolele nouă și paisprezece în mănăstirile lumii ortodoxe, începând mai cu seamă din perioada luptei contra iconoclasmului”⁴. Impactul tradiției antiohiene s-a extins dincolo de acea perioadă, în special prin contribuțiile ulterioare ale marilor imnografi, dar această cercetare se concentrează pe era antiohiană timpurie, caracterizată de sursele sale limitate.

Acest al doilea obiectiv nu privește doar ritul antiohian vechi, ci reprezintă un instrument recunoscut astăzi în cercurile academice liturgice pentru studierea cultului creștin primar, având în vedere deficiența severă a surselor liturgice creștine timpurii. Această situație determină specialiștii să recurgă la surse din secolele ulterioare care au rădăcini timpurii, așa cum este cazul *APSyrI*, despre care se crede că ar fi avut un nucleu grecesc datând din secolul al IV-lea. Acest nucleu

⁴ Robert F. TAFT, *Ritul bizantin. scurtă istorie*, trad.: Dumitru Vanca, Alin Mehes, Reîntregirea, Alba Iulia, 2008, p. 17.

ipoteză ar putea fi, deci, una dintre cele mai vechi formule ale textelor liturgice creștine.

Cel de-al treilea obiectiv este de a aduce o nouă contribuție în discursul teologic românesc în domeniul anaforalilor răsăriteni, subliniind totodată importanța studiilor siriace, un domeniu a cărui relevanță a devenit din ce în ce mai palpabilă în ultima jumătate de secol. Chiar dacă s-au făcut pași remarcabili de atunci, drumul rămas de parcurs rămâne vast și plin de potențiale descoperiri capabile să îmbogățească înțelegerea și abordarea lumii creștinismului și să lumineze fațete până acum rămase în umbră, nu doar în cadrul studiilor liturgice, ci și în celelalte ramuri ale teologiei, îndeosebi cele patristice și biblice.

Structura tezei

Lucrarea este structurată în două părți cu o introducere, concluzii, bibliografie și patru anexe.

Introducerea nu reprezintă doar o secțiune preliminară menită să explice cititorului necesitatea și obiectivele prezentei lucrări, ci și integrează totodată un studiu sintetic asupra terminologiei utilizate în teză, a originii acesteia, precum și o revizuire critică a unor termeni consacrați în mediul academic, însoțită de justificarea propunerilor de corectare. Autorul face distincția între termenii *sirian* și *siriac* — confundați frecvent în literatura de specialitate —, propune utilizarea denumirii *romanic* pentru desemnarea ritului „bizantin”, renunță la termenii *iacobit* și *melchit* și clarifică diferența dintre limbile aramaică și

siriacă, oferind în același timp o prezentare succintă a arborelui dialectal derivat din aramaica veche.

În prima parte, „Anaforalele antiohiene în surse”, autorul pune în evidență cadrul istoric în care se așază anafora ținută *APSyrI*. Acest obiectiv se realizează prin trei capitole. După un excurs dedicat cadrului istoric și geografic din care provine *APSyrI*, respectiv Antiohia și provincia Siria din Imperiul Roman, primul capitol, „Anafora antiohiană: definiție, evoluție și diversitate”, examinează mai întâi etimologia termenului *anafora* și utilizarea lui istorică atât în contextul liturgic, patristic și biblic, cât și în afara acestora. Încheiem acest capitol prin prezentarea etapelor de dezvoltare ale clasificărilor liturghiilor răsăritene și celor mai importante metode ale acestor clasificări, cu referire la lucrările fundamentale care au avansat înțelegerea interconexiunilor dintre aceste liturghii. În al doilea capitol, „Ritul antiohian vechi – surse, caracteristici și contribuții la istoria cultului creștin”, aprofundăm caracteristicile și sursele directe și indirecte ale ritului antiohian vechi pentru a contura contextul celui al treilea capitol unde analizăm riturile care s-au ramificat din vechiul rit al Antiohiei alcătuind, astfel, ceea ce se numește *familia liturgică antiohiană*. Încheiem acest capitol, ultimul din prima parte, prin abordarea a două aspecte: în primul rând, dacă anaforalele est-siriene (siro-orientale) mai pot fi considerate o ramură a acestei familii și, în al doilea rând, concluzii generale prin care creionăm principalele caracteristici ale ritului antiohian vechi pe baza celor prezentate anterior.

Partea a doua cuprinde trei capitole și este intitulată „*APSyri* – cadru istoric, studiu comparativ și caracteristici teologice”:

Capitolul I: „*APSyri* în rădăcinile istorice” oferă o analiză a mărturiilor istorice care fac referire la *APSyri*, prezentând manuscrisele și cele mai importante ediții care conțin această anafora, și diferitele versiuni ale sale. De asemenea, acest capitol include la sfârșit textul întreg al *APSyri* tradus în română, alături de originalul siriace.

Capitolul II abordează *APSyri* din punct de vedere comparativ și începe prin examinarea cercetărilor care au analizat asemănările dintre *APSyri* și *CHR*. Apoi, explorează relația dintre *APSyri* și versiunea siriacă a liturghiei Sfântului Iacob *JASyr*, încheindu-se cu abordarea similitudinilor dintre *APSyri* și a doua anafora siriacă omonimă, *APSyriII*. De asemenea, acest capitol abordează problematica legată de validitatea afirmațiilor unor surse care susțin existența unei a treia anaforale atribuite Apostolilor în tradiția siriacă.

Capitolul III analizează caracteristicile teologice ale *APSyri*, folosind în special metoda exegetică.

Teza se încheie cu o serie de concluzii generale, bibliografie selectivă și anexele, care includ: textul *APSyriII* tradus în română, alături de originalul siriace, lista anaforalelor vest-siriace, rânduiala săvârșirii liturghiei antiohiene în vremea Sfântului Ioan Gură de Aur și lista surselor arabe și siriace utilizate, cu transliterarea titlurilor în caractere latine.

Concluzii generale

Teza aceasta a ținut cont de anumite considerații pe care le rezumăm în următoarele:

1. Necesitatea corectării unor concepte și termeni utilizați în mediul academic teologic internațional, ai căror ecouri au început de câteva decenii să ajungă și în mediul academic teologic românesc.
2. Cercetarea surselor primare ale ritului antiohian vechi, ca un pas în vederea identificării trăsăturilor sale și reconstrucției formei sale originale.
3. Necesitatea oferirii unei definiții clare și detaliate a ramurilor familiei liturgice antiohiene, precum și a unei analize a conexiunilor lor cu vechiul rit antiohian, bazându-ne pe studiile recente în acest domeniu, nu doar în ceea ce privește fiecare ramură în parte, ci și clasificările acestor ramuri.
4. Prezentarea tuturor celor de mai sus drept introducere în studiul *APSyrI* în contextul academic teologic românesc, oferind totodată surse și referințe care facilitează cercetări similare, deschizând astfel posibilitatea unor studii viitoare mai aprofundate în acest domeniu.
5. O analiză detaliată a *APSyrI* dintr-o perspectivă comparativă și istorică, însoțită de o traducere românească a textului anaforalei și observații asupra trăsăturilor teologice ale textului.
6. Deschiderea și facilitarea studiului *APSyrII*.

Ce a reușit teza să realizeze cu privire la cele de mai sus? Prezentăm, conform ordinii considerațiilor anterioare, concluziile la care am ajuns:

-1-

Am evidențiat diferența dintre termenii *sirian* și *siriac*, considerând că primul se referă la o identitate etnică răspândită în estul Mediteranei, care include în conținutul său istoric atât cultura elenistică, cât și cea siriacă. În schimb, termenul *siriac* desemnează un dialect oriental al limbii aramaice, care a căpătat o identitate proprie bazată pe limbă, în special după schisma calcedoniană și ocupația islamică a Siriei, stabilindu-și centrul în nord-estul Siriei, cu largi extensii în Levant și Orientul Mijlociu. Am urmărit această clarificare istorică pentru a putea distinge între *tiparul vest-sirian*, care cuprinde mai multe rituri și anaforele în limbi diverse și posedă o structură proprie, și *ritul vest-siriac*, care constituie una dintre ramurile acestui tipar. Am propus, de asemenea, utilizarea denumirii de rit romaic pentru ritul bizantin, ca un obiectiv secundar al tezei și ca o corectare a folosirii unui termen care nu reflectă identitatea culturală autentică a tot ceea ce ține de Imperiul Roman de Răsărit și de moștenirea sa culturală și istorică în viața bisericească ortodoxă. Tot ca un obiectiv secundar am evidențiat originea denumirii „melchit” și necesitatea de a folosi termenul „literatura siriacă a rumilor-ortodocși” în loc de „literatura siriacă melchită”, atunci când ne referim la literatura ortodoxă conservată în limba siriacă.

În străduința de a face cunoscut ritul antiohian vechi și caracteristicile sale, am cercetat evoluția clasificării riturilor orientale și locul ritului antiohian în cadrul acestora. Această evoluție a trecut prin trei etape:

Prima etapă a constat în colectarea riturilor orientale și tipărirea textelor aferente în cataloage și euhologii, ceea ce a deschis calea spre studiul lor. A doua etapă a fost dedicată studiului sistematic al acestor rituri și împărțirea lor în familii liturgice, după criterii care au variat de la un cercetător la altul, în funcție de modul de abordare și de scopurile urmărite. Etapa a treia a început cu Anton Baumstark la sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu fundamentarea metodei comparative în studiul liturgic. Această etapă continuă până astăzi, prin analiza aprofundată a fiecărui text liturgic în parte și prin încercarea de a înțelege legătura sa cu alte texte similare.

În această cercetare am adoptat o clasificare geografică a riturilor, bazată pe împărțirea lor în funcție de centrele liturgice vechi ale lumii creștine, corespunzătoare vechilor patriarhii. Pornind de la această clasificare, ne-am concentrat asupra ritului antiohian vechi, ale cărui trăsături au început să apară încă din secolul I, odată cu Didahia, atingând un stadiu de maturitate în secolul al IV-lea, când a reușit să influențeze centrele liturgice care începeau să se contureze la Constantinopol și Ierusalim.

În studiul surselor acestui rit am dorit să evidențiem și importanța surselor siriace, nu doar a celor grecești. Ca exemplu, am analizat citatele liturgice prezente în scrisorile lui Sever al Antiohiei.

În cadrul acestei cercetări, am făcut distincția între:

1. Surse directe, care includ texte liturgice din primele secole, precum Didahia, Constituțiile Apostolice și Didascalia Apostolilor.
2. Surse indirecte, care conțin aluzii, citate sau comentarii despre riturile liturgice din primele secole. Ne-am concentrat în special pe contribuțiile Sfântului Ioan Gură de Aur, Teodor de Mopsuestia și Sever al Antiohiei. Liturghiile asupra cărora ne-am aplecat în capitolele următoare ale tezei reprezintă, de asemenea, surse esențiale pentru ritul antiohian vechi: *CHR*, *BAS*, *JASyr*, *JASgr* și *APSyrI*.

Aici trebuie subliniată importanța studiilor comparative care, prin compararea textelor similare, permit reconstruirea unui nucleu liturgic mai vechi, ce aparține secolelor din care nu deținem decât mărturii fragmentare despre modul în care se desfășura rugăciunea comunitară creștină.

Teologia ritului antiohian este exprimată atât în sursele liturgice antiohiene directe, cât și în interpretările timpurii oferite de Sfântul Ioan Gură de Aur, Teodor de Mopsuestia și alți părinți ai tradiției antiohiene, considerate surse indirecte. Acești părinți, pe lângă contribuția lor la dezvoltarea anaforalei, au reușit să pună în valoare, în scopuri pedagogice, dimensiunea simbolică a celebrării Euharistiei, accentuând

relația dintre simbolul vizibil și taina invizibilă⁵. Astfel, încă din secolele al IV-lea și al V-lea, teologia antiohiană s-a evidențiat printr-o abordare istorică, axată pe simbolism liturgic și centrată pe iconomia mântuirii realizate de Hristos, în contrast cu tendințele alegorice excesive. Mai târziu, această perspectivă liturgico-teologică echilibrată și profundă își va dovedi puterea vindecătoare și apărătoare în fața iconoclasmului, prin comentariul Sfântului Gherman, Patriarhului Constantinopolului. Acesta a apelat la gândirea antiohiană pentru a accentua importanța abordării istorice în opoziție cu spiritualismul iconoclast, integrând într-un mod coerent simbolismul și realismul sacramental⁶.

Ritul antiohian vechi s-a remarcat încă din cele mai vechi timpuri printr-o înțelegere autentică a termenului „Liturghie” (λαός + ἔργον), adică „Lucrarea poporului”. Acest lucru s-a manifestat prin accentuarea necesității de a evita reducerea credincioșilor la statutul de simpli spectatori ai unei „piese de teatru” liturgice, insistându-se, în schimb, pe implicarea activă a poporului în actul liturgic. Aceasta s-a realizat prin intermediul procesiunilor specifice liturghiei antiohiene vechi și prin cântarea comună, practici care continuă să fie prezente și astăzi în bisericile din Antiohia, indiferent de confesiune. B. Varghese sintetizează această caracteristică prin următoarele cuvinte:

„În ciuda caracterului său profund mistic, liturghia antiohiană este intens umană, caracterizată prin «spontaneitatea și dramatismul» său.

⁵ Pr. I. ICĂ JR., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului - Integrala comentariilor liturgice bizantine*, p. 36.

⁶ Pr. I. ICĂ JR., *De la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tesalonicului - Integrala comentariilor liturgice bizantine*, p. 255.

Procesiunile, imnurile, gesturile, aclamațiile și răspunsurile credincioșilor conferă celebrării un caracter «dinamic», asigurând implicarea întregii comunități în liturghie, lucrarea comună a Bisericii. Acest spirit comunitar se reflectă în fiecare expresie a *lex orandi* antiohian⁷.

-3-

În cadrul ultimului capitol al primei părți am identificat, ca rezultat al cercetării ramurilor familiei liturgice antiohiene, trei direcții majore prin care s-a manifestat influența vechiului rit antiohian: Ierusalim, Capadocia (de unde a iradiat spre Constantinopol și Armenia), estul Siriei (de unde a iradiat spre Georgia). Am împărțit familia liturgică antiohiană în două tipare: vest-sirian și est-sirian. Primul se caracterizează printr-un amestec între culturile siriacă și elenistică, precum și între tradițiile iudaice timpurii și cele elenistice. În cadrul acestuia regăsim ritul roman, vest-siriac, armean și georgian – toate acestea urmând, în vechile lor anaforale, structura anaforalei vest-siriene, care se distinge de cea est-siriană prin faptul că așază dipticele după epicleză, și nu înainte.

În cadrul tiparului est-sirian am distins ritul asirian, ritul caldeean, ritul malabar și ritul maronit. Acest tipar s-a caracterizat printr-o izolare considerabilă față de orice influență elenistică, păstrând o gândire siriacă autentică și o influență mai pronunțată a rugăciunilor iudaice timpurii. Deși se aseamănă cu tiparul vest-sirian în ceea ce privește structura

⁷ Baby VARGHESE, *West Syrian Liturgical Theology*, coll. *Liturgy, worship and society*, Ashgate, Aldershot, 2004, p. 7; Vezi de asemenea: I.-H. DALMAIS, *Eastern Liturgies*, p. 128.

anaforalei, el plasează dipticele înainte de epicleză și nu după, cum este cazul în celălalt tipar.

Ritul maronit reprezintă în cadrul acestei familii antiohiene un caz special și dificil de definit: deși în structura vechilor sale anaforale urmează tiparul est-sirian, a fost profund, și pentru lungă durată, influențat de ritul vest-siriac, înainte de a începe, odată cu secolul al XIII-lea, să se apropie de ritul latin, abandonând treptat o mare parte din patrimoniul său siriac.

Observăm în aceste rituri antiohiene rădăcini comune și o bogăție unică formată pe mai multe straturi și prin influențe interconectate. Am studiat în mod special ritul vest-siriac, în care s-a păstrat *APSyrI*, oferind o sinteză care acoperă etapele dezvoltării sale, influența greacă ulterioară, descrierea ordinii liturgice anuale, cărțile liturgice folosite, ajungând până la evidențierea anaforalelor sale, care depășesc numărul de optzeci.

-4-

În cadrul studiului despre *APSyrI*, am identificat mărturiile istorice care o menționează și contribuie la înțelegerea etapelor dezvoltării sale. Am demonstrat, pe baza mărturiei lui Leontie de Bizanț din anul 544, a „rugăciunii unui om sfânt” citată de Sfântul Ioan Gură de Aur și a scrierilor lui Teodor din Mopsuestia, că nucleul cel mai vechi al *APSyrI*, anume *Q-AP*, ar fi un text grecesc utilizat în Antiohia în secolul al IV-lea, care și-a păstrat numele cel puțin până la mijlocul secolului al VI-lea la Constantinopol, în ciuda adaosurilor care au dus ulterior la identificarea lui cu *CHR*.

Pe de altă parte, același nucleu, în forma sa constantinopolitană, a contribuit la formarea anaforalei lui Nestorie în estul Siriei în secolul al VI-lea, iar în forma sa antiohiană la formarea *APSyrI*, între secolele VI și VII. Astfel, acest nucleu textual ipotetic reprezintă o mărturie a vechiului rit antiohian și o sursă liturgică ce a reușit să depășească barierele hristologice, fiind adoptată, cu unele adaosuri, atât de către calcedonieni, cât și de necalcedonieni și nestorieni.

-5-

Lucrarea a împărțit *APSyrI* în rugăciuni preanaforale, o primă parte care cuprinde *presanctus* și *post-sanctus*, și o a doua parte cuprinzând restul rugăciunilor anaforale. Pentru studiul rugăciunilor preanaforale ne-am bazat pe *JASyr*, *APSyrII* și alte anaforale, demonstrând că textele rugăciunilor din *APSyrI* reflectă o ordine veche din etapele de dezvoltare ale anaforalei siriace, presupunând că au fost redactate în secolul al VI-lea.

În ceea ce privește prima parte a anaforalei, am prezentat studiile care tratează asemănările dintre *APSyrI* și *CHR*, concluzionând că cercetările actuale tind să abordeze *APSyrI* dintr-o perspectivă filologică, cu scopul de a identifica elementele constitutive ale textului Ω -*AP*, unii specialiști sugerând chiar existența mai multor versiuni ale nucleului grecesc original. În această parte a lucrării am prezentat și textul original al *APSyrI* în siriacă alături de traducerea în română.

În cadrul studiului asupra *APSyriI* am analizat diferitele versiuni și cele mai importante manuscrise ale *APSyriI* și am adus o contribuție nouă prin identificarea unui manuscris care conține trei anaforale atribuite Apostolilor. De asemenea, am încercat să plasăm primele trei rugăciuni din *APSyriI* într-o comparație paralelă cu cele corespunzătoare din *APSyriI*. În urma acestei analize am propus ca dată de redactare a acestor rugăciuni secolul al XIII-lea. Restul textului *APSyriI* nu prezintă asemănări semnificative cu *APSyriI*, ceea ce face imposibilă o abordare comparativă, decât dacă în viitor vom descoperi alte anaforale asemănătoare. Textul original în siriacă, alături de traducerea în română a acestei anaforalei, a fost oferit în anexe.

Migrațiile recente din Orientul Mijlociu spre Europa și America au dus la formarea de comunități creștine orientale care își practică ritul liturgic în noile țări de reședință. Această realitate oferă un nou impuls studierii anaforalelor antiohiene, întrucât occidentalilor li se deschid acum oportunități reale de a cunoaște îndeaproape riturile orientale, iar creștinii orientali au șansa de a-și face cunoscute tradițiile liturgice. Provocarea majoră constă în păstrarea limbii și a riturilor acestor comunități, chiar și după mai multe generații trăite în diaspora.

În ceea ce privește studiul liturghiei ortodoxe, cercetarea literaturii siriace a rumilor ortodocși constituie o prioritate în prezent. Investigarea manuscriselor acestui corpus ar putea aduce lumină asupra unei perioade

puțin cunoscute din istoria liturghiei ortodoxe, în special între secolele al-V-lea și al-X-lea.

În ce privește studiul anaforalelor siriace în România, autorul acestei cercetări, analizând o singură anafora dintre cele peste optzeci existente, speră să fi făcut un pas înainte în acest domeniu. Totuși, nevoia este încă mare și necesită efortul conjugat al zecilor de cercetători pentru a traduce aceste anaforale din limba lor originală în română, și apoi pentru a aprofunda analiza acestei comori liturgice și a etapelor evoluției sale.